

I. Μ. Χατζηφώτης

Η Γέννηση στη Βυζαντινή Τέχνη

Από «Τα Χριστούγεννα της Ρωμοσύνης», εκδόσεις Τούμπης, Αθήνα
2005.

«Ο Αγιορείτης καλόγερος Ιωνάς είναι στο κελί του και ζωγραφίζει τη Γέννηση του Κυρίου. Τι ησυχία! Ακούγεται μόνο το κομπολόγι δύο άλλων καλόγερων που, καθισμένοι σε χαμηλά σκαμνιά, περνούν τις ατελείωτες ώρες των κοιτάζοντας το πινέλο του ζωγράφου ν' ανασταίνει με υπομονή τη θεία ιστορία. Μα, μόλις ο Ιωνάς άρχισε να χρωματίζει έξω από τη σπηλιά της Βηθλεέμ τον μικρό βοσκό που κάθεται σε βράχο και παίζει φλογέρα στα πρόβατα του, έξαφνα θυμήθηκε τον εχθρό του... Το αίμα του ανέβηκε στο κεφάλι. Θυμήθηκε τον Καυσοκαλυβίτη αγιογράφο Αμβρόσιο, που ζωγραφίζει συχνά τη Γέννηση εντελώς αλλιώς, με αλλόκοτα πρόσωπα και ζώα πολλά, σαν τους Ευρωπαίους. Δεν τον υποφέρει αυτόν τον άνθρωπο... Τ ήταν τώρα δα, στην ησυχία της δουλειάς του, να τον θυμηθεί; Ερεθισμένος, άρχισε να μιλεί γι' αυτόν ενώ ζωγράφιζε. »Τα πατροπαράδοτα, έλεγε στους άλλους, σκυμμένος στην εικόνα του, εμείς οι εικονογράφοι έχομε καθήκον να τα κρατούμε, επειδή από μας οι πιστοί βλέπουν τα μυστήρια της Ορθοδοξίας. Μολαταύτα επούλησε προχτές ο Αμβρόσιος δια την Τήνο μια Γέννηση με δυο τσοπάνους που παίζουν όργανα με ασκιά. Ακούτε; Με τρεις σκύλους εις το ποιμνιο! Και κοντά στ' άλλα κ' ένα μαύρο κατσίκι, που πηγαίνει και τρώγει κλαράκι απ' το χέρι του Ιωσήφ. Αν γίνεται αυτό ποτέ! Κ' έπειτα, προς τι το λουτρόν του βρέφους; Τι πράγματα είναι αυτά; Πώς βρέθηκεν εκεί η γυναίκα που το βυθίζει στο νερό; Ο Χριστός εγεννήθη εις τον αχερώνα και ως μόνη περιποίησιν έλαβε τα χνώτα των ζώων πού έσκυβαν και τον εξέσταναν. Τούτο πρέπει να παραστήσει ο άξιος ορθόδοξος ζωγράφος! Όχι τους ξενισμούς των Ιταλών και των Ρώσων...»

Έτσι άρχιζε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου το διήγημα του «Θεία τιμωρία», θίγοντας ένα πολύ σοβαρό ζήτημα της Ορθόδοξης εικονογραφίας γενικότερα και της αναφερομένης στην παράσταση της Γέννησης του Χριστού ειδικότερα. Αυτοί οι ξενισμοί για τους οποίους κάνει λόγο ο καλόγερος, συχνά διαπότισαν την Ορθόδοξη αγιογραφία απομακρύνοντας την, μάλλον ασυνείδητα, από το δόγμα. Όμως όπως έχει παρατηρήσει ο Λ. Ουσπένσκι, η εικόνα της Γέννησης δεν χρησιμεύει για την παράσταση κάποιου κειμένου που αναφέρεται στο γεγονός αυτό. Βασίζεται στην Αγία Γραφή και την Ιερή Παράδοση και αποκαλύπτει το δογματικό περιεχόμενο και το νόημα της Γέννησης στο σύνολο της.

Η Αγία Γραφή και πιο συγκεκριμένα το κατά Λουκάν Ευαγγέλιον περιγράφει τη Γέννηση, ως εξής (κεφ. Β. 7 - 16):

«Και έτεκε τον υιόν αυτής τον πρωτότοκον, και εσπαργάνωσεν αυτόν και ανέκλινεν αυτόν εν τη φάτνη διότι ουκ ην αυτοίς τόπος εν τω καταλύματι. Και ποιμένες ήσαν εν τη χώρα τη αυτή αγραυλούντες και φυλάσσοντες φύλακας της νυκτός επί την ποιμνην αυτών και ιδού άγγελος Κυρίου επέστη αυτοίς και δόξα Κυρίου περιέλαμψεν αυτούς, και εφοβήθησαν φόβον μέγαν• και είπεν αυτοίς ο άγγελος, μη φοβείσθε ιδού γαρ ευαγγελίζομαι υμίν χαράν μεγάλην, ήτις έσται παντί τω λαώ, ότι ετέχθη υμίν σήμερον σωτήρ, ος εστί Χριστός Κύριος, εν πόλει Δαυίδ και τούτο υμίν το σημείον ευρήσετε βρέφος εσπαργανωμένον, κείμενον εν φάτνη και εξαίφνης εγένετο συν τω αγγέλω πλήθος στρατιάς ουρανίου αινούντων τον Θεόν και λεγόντων δόξα εν υψίστοις Θεώ και επί γης ειρήνη, εν ανθρώποις ευδοκία και εγένετο ως απήλθαν απ' αυτών εις τον ουρανόν οι άγγελοι, και οι άνθρωποι οι ποιμένες είπον προς αλλήλους διέλθωμεν δη έως Βηθλεέμ και ίδωμεν το ρήμα τούτο το γεγονός, ο Κύριος εγνώρισεν ημίν. Και ήλθον σπεύσαντες, και ανεύρον την τε Μαριάμ και τον Ιωσήφ και το βρέφος κείμενον εν τη φάτνη».

Το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο συμπληρώνει την εικόνα (κεφ. Β, 9 - 11): «και ιδού ο αστήρ ον είδον εν τη ανατολή προήγεν αυτούς, έως ελθών έστη επάνω ου ην το παιδίον• ιδόντες δε τον αστέρα εχάρησαν χαράν μεγάλην σφόδρα, και ελθόντες εις την οικίαν είδον το παιδίον μετά Μαρίας της μητρός αυτού, και πεσόντες προσεκύνησαν αυτώ και ανοίξαντες τους θησαυρούς αυτών προσήνεγκαν αυτώ δώρα, χρυσόν και λίβανον και σμύρναν».

Τα δύο Ευαγγέλια αναφέρουν, λοιπόν, ρητά τη φάτνη, τους ποιμένες, τους μάγους, τους αγγέλους, το αστέρι. Λείπει απ' τις περιγραφές το σπήλαιο, πού απαντά αργότερα στα κοντάκια, τους ύμνους ή τα τροπάρια, όπως το περίφημο «Η Παρθένος σήμερον τον Υπερούσιον τίκτει», ή το λιγότερο γνωστό: «Σήμερον τίκτει η Παρθένος τον Ποιητήν του παντός. Εδέμ προσφέρει σπήλαιον, και αστήρ μηνύει Χριστόν, τον Ήλιον τοις εν σκότει. Μετά δώρων Μάγοι προσεκύνησαν, πίστει φωτιζόμενοι και Ποιμένες είδον το θαύμα, Αγγέλων ανυμνούντων και λεγόντων Δόξα εν υψίστοις Θεώ».

Το σπήλαιο στο κάτω μέρος ενός βουνού καταλαμβάνει το κέντρο της παράστασης της Γεννήσεως. Μπροστά σ' αυτό το Θείο Βρέφος στη φάτνη με το βόδι και το άλογο κοντά του, τους Αγγέλους πάνω απ' τα βουνά, άλλοι να θαυμάζουν το νεογέννητο και άλλοι να ψάλλουν «ωσαννά».

Κοντά στη φάτνη η Μητέρα, ξαπλωμένη, ανακαθισμένη ή γονατιστή, ανάλογα με το ιδιαίτερο θεολογικό περιεχόμενο πού ήθελε να δώσει ο καλλιτέχνης. Ο Ιωσήφ εικονίζεται παράμερα, στη μια από τις δύο γωνίες της συνθέσεως. Δεν είναι άμεσα δεμένος με τη Γέννηση. «Ημείς δε Μητέρα Παρθένον» μόνο προσφέραμε στον Χριστό, όπως λέει ο ύμνος. Σκεφτική και λυπημένη η έκφραση του.

«Εις το πρόσωπο του μνήστορος Ιωσήφ, η εικών μας αποκαλύπτει όχι μόνον το προσωπικόν του δράμα, αλλ' εν ανθρωπινον δράμα» παρατηρεί ο Ουσπένσκι, «εκείνο της συναντήσεως δύο εκδοχών περί κόσμου: η μία,

περιορισμένη εις το επίπεδον της σαρκικής και λογικής υπάρξεως, δεν δύναται να συμφωνήση λογικώς και συναισθηματικώς προς ό,τι υπερβαίνει τον λόγον. Η άλλη, βασισμένη εις την διαίσθησιν του επέκεινα, έρχεται εις επαφήν με αυτό δια της αποκαλύψεως και της ελλάμψεως».

Την άλλη γωνία της παράστασης της Γεννήσεως καλύπτει συνήθως το λουτρό του Βρέφους από δύο γυναίκες. Η σκηνή δεν βασιίζεται στα επίσημα κείμενα της Ορθοδοξίας, αλλά στο ευαγγέλιο του Ψευδο-Ματθαίου και το Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου, σύμφωνα με τα οποία ο Ιωσήφ πήγε και βρήκε δύο μαίες να βοηθήσουν την Παναγία στη γέννα. Όταν όμως έφθασαν βρήκαν τον Ιησού ήδη γεννημένο και η μία απ' αυτές, η Σαλώμη, που δεν πίστεψε στην αρχή τη γέννηση παιδιού από Παρθένο, παρέλυσε, πάντα κατά τις ίδιες διηγήσεις, το χέρι της, πού θεραπεύτηκε όταν άγγιξε το Θείο Βρέφος. Το λουτρό συμβολίζει εδώ την ανθρώπινη φύση του Χριστού και ισορροπεί το κάτω τμήμα της σύνθεσης ως αντίβαρο της ανθρώπινης απορίας του Ιωσήφ για το θαύμα της Ασπόρου Γεννήσεως που καταυγάζει κατά πνευματικό τρόπο στο κέντρο της παράστασης το σκοτάδι του Σπηλαίου.

«Ανέτειλας Χριστέ εκ Παρθένου, νοητέ Ήλιε της Δικαιοσύνης και Αστήρ σε υπέδειξεν, εν Σπηλαίω χωρούμενον τον αχώρητον» (τροπ., ήχος πλ. 8).

Την παράσταση συμπληρώνουν οι τρεις Μάγοι και ποιμένες.

Το πρότυπο πάντως της εικονογραφικής αυτής διάταξης της παραστάσεως της Γεννήσεως φαίνεται ότι υπήρξε στους Αγίους Τόπους, στο ναό της Γεννήσεως πού είχε οικοδομηθεί με δαπάνες του Μ. Κωνσταντίνου. Αντίγραφα αυτής πιστεύεται ότι είναι οι παραστάσεις που φέρουν μικρά δοχεία, αμπούλες, με τα οποία προσκυνητές μετέφεραν λάδι από τον τόπο πού γεννήθηκε ο Χριστός.

Αναφέρθηκε ήδη το χωρίο από τον ευαγγελιστή Ματθαίο, όπου γίνεται λόγος για το αστέρι που οδήγησε τους Μάγους στο Θείο Βρέφος: «και ιδού ο αστήρ ον είδον εν τη ανατολή προήγεν αυτούς, έως ελθών έστη επάνω ου ην το παιδίον ιδόντες δε τον αστέρα εχάρησαν χαράν μεγάλην σφόδρα». Ο ομότιμος καθηγητής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κων. Χαραλαμπίδης έχει ασχοληθεί με το θέμα της παράστασης του στοιχείου «φως» στην παράσταση της Γεννήσεως σε άρθρο του στο περιοδικό της Εκκλησίας της Ελλάδος Εφημέριος (ε. ΝΤ', τ. 11, σ.7) και μεταξύ άλλων αναφέρει σχετικά και τα εξής:

«Ως άστρο μόνο του, τυπική απεικόνιση του φωτός, διακρίνεται σε πολλά παλαιοχριστιανικά μνημεία. Σε γνωστό ύφασμα του θησαυροφυλακίου των Sancta Sanctorum στο Βατικανό, του Στ ' - Ζ' αι., όπου η Γέννηση του Χριστού, το άστρο στον τύπο της μαργαρίτας εικονίζεται υψηλά, επάνω από τα δύο ζώα. Όλα περικλείονται σ' ένα φυτικό κυκλικό πλαίσιο. Ο νεογεννηθείς Χριστός φέρει σταυρόσχημο φωτοστέφανο. Ένα άλλο κοπτικό ύφασμα του Ε- Στ' αι., εκτεθειμένο στη Ν. Υόρκη, παριστά τον Χριστό στη φάτνη και τα δύο ζώα που τον θερμαίνουν. Στη μέση αυτών παρίσταται οκτάκτινο άστρο. Σε ασημένιο βραχιόλι στο Κάιρο, του ΣΤ' αι., το άστρο, αντίθετα παρουσιάζει έξι ακτίνες, ενώ η Θεοτόκος έχει χαρακτηριστικά, που προμηνύουν την επερχόμενη βυζαντινή τέχνη. Τα φιαλίδια των βορειο-ιταλικών πόλεων Bobio και Monza και της γερμανικής Βόννης, προερχόμενα από τα Ιεροσόλυμα, έχουν την απεικόνιση της Γέννησης του Χριστού με το άστρο. Και τα τρία έργα απεικονίζουν ναϊσκο, που δηλώνει μάλλον την εκκλησία της Γέννησης της Βηθλεέμ και την είσοδο στο σπήλαιο με μεταλλικό κιγκλίδωμα και αψιδωτό άνοιγμα. Επάνω από τη σκηνή διαφαίνονται τα γράμματα ICXC και το οκτάκτινο άστρο».

Σε άλλο σημείο του άρθρου που προαναφέρθηκε ο Κων. Χαραλαμπίδης παρατηρεί ότι η παράσταση της ακτίνας που έρχεται από τον ουρανό αντικατοπτρίζει την ιδέα ότι η Γέννηση του Χριστού έχει άμεση εξάρτηση από τον ουρανό και προσθέτει: «Η καινοδιαθηκική διήγηση για τον Χριστό ως φως του κόσμου και κανόνας για την πνευματική και ηθική πορεία για των πιστών (Ιω. 8, 12) ή ακόμη ως φως που λάμπει στον ευρισκόμενο στο

σκότος και στον θάνατο λαό και τον φωτισμό του απέβη ο γνώμονας για την εικονογραφική απόδοση του φωτός στην παράσταση αυτή.[...] Αναφερόμενοι στο άστρο με τρεις προβολές (αιχμές) τονίζουμε ότι υπαινίσσεται τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, ενώ η μόνη κεντρική ακτίνα κατερχόμενη στη γη συμβολίζει την ενσάρκωση του Χριστού».

Το Δαφνί και ο Όσιος Λουκάς στο καθολικό τους έχουν να παρουσιάσουν δύο από τις πιο κλασικές απεικονίσεις της Γέννησης σύμφωνα με τα κύρια χαρακτηριστικά που προσπαθήσαμε να διαγράψουμε.

Η Γέννηση του καθολικού του Οσίου Λουκά, που προηγείται χρονικά, κατέχει το ΝΑ ημιχώνιο του ναού και έχει φιλοτεχνηθεί με συμμετρία, με κίνηση, με χρωματική αρμονία. Εντυπωσιάζει η αφαιρετική διάθεση στη διαμόρφωση των βουνών και η κίνηση των Αγγέλων. Η Παναγία εικονίζεται ανακαθισμένη ν' ακουμπά το Βρέφος με το δεξί χέρι. Η στάση της δεν δείχνει την ταλαιπωρία του τοκετού, δηλώνει μάλλον την απουσία των ωδίνων του, η οποία υπογραμμίζει την θεία προέλευση του Ιησού.

Στο Δαφνί η μεγαλειώδης τέχνη του ψηφιδωτού σε όλη την έξαρση και δυναμικότητα της, με σαφήνεια και αναδρομές στα αρχαιοελληνικά πρότυπα, αν και καταστραμμένη στο αριστερό κάτω τμήμα της -όπου εικονιζόταν κατά πάσα πιθανότητα το λουτρό- δημιούργησε μια σύνθεση όλο λαμπερά και φωτεινά χρώματα. Η Παρθένος, μισοξαπλωμένη εδώ, υποδηλώνει περισσότερο τη Σάρκωση, την πραγματική και αναμφισβήτητη ανθρώπινη υπόσταση του Θεού. Σκοπός του τονισμού του σημείου αυτού η τάση να μη θεωρείται φαινομενική η σάρκωση, η Γέννηση, αλλά πραγματική και ανάλογη με τη Θεία καταγωγή.

Μια μεγάλη εικόνα της Μονής Σινά που αποτελείται από έξι σκηνές, μεταξύ των οποίων και μια Γέννηση, αποτελεί αντίθεση σε μέγεθος και λαμπρότητα ως προς τα δύο προηγούμενα μνημεία, αλλά συγκινεί με τη λεπτότητα και την αρμονική κίνηση των μορφών και τις μαλακές γραμμές του βουνού (14ος αι.). Η Παναγία κι εδώ είναι καθιστή.

Τρίτος τύπος απεικόνισης της Παρθένου στη Γέννηση είναι η γονατισμένη μπροστά στη φάτνη μάνα του Χριστού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η εικόνα της Γεννήσεως από το τέμπλο της μονής Σταυρονικήτα στο Άγιον Όρος, πού φιλοτεχνήθηκε το 1546.

«Η προέλευση αυτής της λεπτομέρειας» σημειώνει η Αγάπη Καρακατσάνη «είναι δυτική και χρησιμοποιήθηκε πρώτα σε εικόνες ζωγραφισμένες για Δυτικούς με τη βυζαντινή νοοτροπία και βασικά, εικονογραφία. Στην μεταβυζαντινή ζωγραφική εμφανίζεται σχεδόν σύγχρονα στο Δωδεκάορτο αυτό (όπως και στην παράσταση της Γεννήσεως στο καθολικό της ίδιας μονής) και στην τοιχογραφία στο Καθολικό της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα του Φράγκου Κατελάνου (1548) που μένει πιο πιστός στο πρότυπο του. Ύστερα διαδίδεται και χρησιμοποιείται συχνά, αν και το νόημα της Γεννήσεως αλλοιώνεται με την απεικόνιση της Παναγίας γονατιστής».

Σε δυτικές εικόνες μαζί με τη Μαρία εικονίζεται γονατιστός απέναντι της και ο Ιωσήφ και φυσικά κάθε ανάλογη ανατολική παράσταση έχει εκεί την καταγωγή της. Δεν είναι, γι' αυτόν το λόγο, παράξενο, πως κι ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά στην Ερμηνεία του, στο κεφάλαιο «Πώς ιστορίζονται αι δεσποτικάί εορταί...», λέει για τη Γέννηση: «Σπήλαιον και έσω εις το δεξιόν μέρος η Θεοτόκος γονατιστή και βάνουσα τον Χριστόν ως βρέφος σπαργανωμένον μέσα εις την φάτνην, και αριστερά ο Ιωσήφ γονατισμένος έχων τα χέρια σταυρωμένα εμπρός στο στήθος του...»

Όμως συγκριτικά είναι πολυπληθέστερες οι τοιχογραφίες κι οι εικόνες με παράσταση της Παναγίας ανακαθισμένης ή ξαπλωμένης. Ενδεικτικά σημειώνουμε εδώ το τρίπτυχο 14147 του Μουσείου Μπενάκη (1626), τη Γέννηση που φυλάσσεται στη Μ. Λαύρα του Άθω και ανήκει στη τέλη του 16ου αι. ή τη Γέννηση του τρίπτυχου του Γ. Κλόντζα, που φυλάσσεται στην Ιερά Μονή Θεολόγου της Πάτμου (μέσα 16ου αι.) και τη Γέννηση της

I. M. Ζωοδόχου Πηγής Πάτμου, μια ωραία, «ιταλοκρητική», όπως τη χαρακτηρίζει ο Χατζηδάκης, εικόνα του 1480-1500 περίπου.

Στις εικόνες που αναφέραμε πιο πάνω παρουσιάζεται κι ένα ακόμη πρόσωπο, ένας βοσκός (η ηλικία του ποικίλλει, αν και επικρατεί η μορφή γέροντα με σκούρο ρούχο), ο οποίος συνομιλεί με τον Ιωσήφ στηριγμένος σε ένα κλαρί που το χρησιμοποιεί σαν γκλίτσα. Πρόκειται για συμβολική παράσταση του Διαβόλου, που προέρχεται ως θέμα από τα Απόκρυφα και σκοπό έχει να υπογραμμίσει το δράμα του Ιωσήφ. Η παράδοση αυτή αναφέρει ότι ο Διάβολος, για να πειράξει τον Ιωσήφ, του έλεγε, καθώς εκείνος καθόταν παράμερα σκεπτικός, ότι όπως δεν μπορεί να φυλλοβολήσει το κλαρί που τον στήριζε, το ξερό, έτσι δεν γίνεται να γεννηθεί παιδί από παρθένο. Τότε το ξερόκλαδο άνθισε. Αυτό μας φέρνει στο νου εκείνες τις λίγες φράσεις του Καζαντζάκη: «Είπαν στη μυγδαλιά, αδελφή μίλησε μας για το Θεό, κι η μυγδαλιά άνθισε». Ίσως οι λέξεις να μην είναι ακριβώς αυτές, όμως το νόημα είναι το ίδιο μεγαλειώδες.

Το απολυτίκιο που ακολουθεί ακριβώς μαρτυρεί τη διάλυση του ερέβους - Διαβόλου και τη χαρά του Ιωσήφ που ακολούθησε τον πειρασμό του: «Ευαγγελίζου Ιωσήφ, τω Δαβίδ τα θαύματα τω Θεοπάτορι • Παρθένον είδες κνοφορήσασαν μετά Μάγων προσεκύνησας • μετά ποιμένων εδοξολόγησας δι' Αγγέλου χρηματισθείς. Ικέτευε Χριστόν τον Θεόν, σωθήναι τας ψυχάς ημών».

Είναι απόλυτα εύστοχο αυτό που σημειώνει ο επίσκοπος Αχελώου Ευθύμιος: «Ο Ιωσήφ φλεγόταν στο καμίνι των σκέψεων του, χωρίς να γνωρίζει ότι ο μόνος που συμπαραστεκόταν στη δοκιμασία του ήταν Εκείνος που ήταν η αιτία της δοκιμασίας του: ο Υιός του Θεού»...

Σύγχρονη με την ίδρυση του ναού, κατά τον 16ο αιώνα, είναι και η τοιχογραφία της Γέννησης στο Καθολικό της Μονής Δοχειαρίου του Αγίου Όρους. Όμως εδώ έχουμε μια σύνθεση διαφορετική από τις άλλες που αναφέρθηκαν σε αυτό το κείμενο κι όσες λιγότερο ή περισσότερο είναι

γνωστές. Πρόκειται για την εικονογράφηση ενός θαυμάσιου ιδιομέλου που αναφέρεται στη Σάρκωση του Κυρίου και το οποίο επαναλαμβάνουμε και εδώ:

«Τι σοι προσενέγκωμεν Χριστέ, ότι ώφθης επί γης ως άνθρωπος δι' ημάς• έκαστον γαρ των υπό σου γενομένων κτισμάτων, την ευχαριστίαν σοι προσάγει• οι Άγγελοι τον ύμνον• οι ουρανοί τον Αστέρα• οι Μάγοι τα δώρα• οι Ποιμένες το θαύμα• η Γη το Σπήλαιον• η έρημος την φάτνην• ημείς δε Μητέρα Παρθένον. Ο προ αιώνων Θεός, ελέησον ημάς».

Το σπήλαιο δεν υπάρχει και στη θέση του μεγαλόπρεπος θρόνος βαστάζει τη Θεοτόκο περίλαμπρη με τον Χριστό να ευλογεί στην αγκαλιά της. Είναι εδώ μια συμπύκνωση του λατρευτικού χρόνου -όπως παρατηρεί ο Καλοκύρης- που αισθητοποιείται εδώ με τον καλύτερο τρόπο από τη Βυζαντινή τέχνη. Το «Τι σοι προσενέγκωμεν, Χριστέ» έχει αγιογραφηθεί και στην Ι. Μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους και σαν θέμα χρονολογεί την εμφάνιση του στα χρόνια των Παλαιολόγων.

Η Γέννηση παρουσιάζεται ανεξάρτητα από μια στενά συνδεδεμένη μαζί της σκηνή, την Προσκύνηση των Μάγων, πού την πιο παλιά της απεικόνιση διασώζει η κατακόμβη της Αγίας Πρισκίλλης στη Ρώμη. Εικονίζεται ο μάγος Βαλαάμ να δείχνει στη Βρεφοκρατούσα το αστέρι. Χρονολογία, 3ος αιώνας στο πρώτο του μισό! Νεότερη της αρκετά μία ωραιότητα σε χρωματισμό και κίνηση παράσταση της Προσκύνησης των Μάγων στο Δαφνί, πάνω από την Εισ Αδου κάθοδον και το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου. V. Gr. 1613, όπου ωραιότητα σε κίνηση και χρωματισμό η Προσκύνηση» του, 979 - 984.

Ο λόγος είναι πολύ φτωχός μπροστά στη Θεία Ενανθρώπιση. Ο λόγος όμως ενός πιστού που μια ζωή σπατάλησε (;) για να διαλαλεί το μεγαλείο της έχει εδώ καλύτερη την καλύτερη θέση. Είναι λίγες οι γραμμές του Φώτη Κόντογλου, από τις πολλές που αφιέρωσε για τον σκοπό αυτό:

«Η Γέννηση του Χριστού ζωγραφίζεται στα βυζαντινά εικονίσματα με την πνευματική αγιότητα που είναι ιστορημένη μέσα στο Ευαγγέλιο. Δηλαδή παριστάνεται σαν μυστήριο, ενώ η κοσμική ζωγραφική που είπαμε τη ζωγραφίζει σαν μια σκηνοθεσία και τίποτα παραπάνω. Κοιτάξετε καμιά τέτοια ζωγραφιά, όπως είναι του Κορέτζιου είτε του Μουρίλλου, και θα νιώσετε τι λέω. Στις δικές μας τις εικόνες η Γέννηση παριστάνεται με απλόν και βαθύ τρόπο, χωρίς επιτηδευμένα στολίσματα και μάταιες αισθηματολογίες. Όλα είναι απλά και ταπεινά, πλην μέσα στα απλά αυτά σχήματα υπάρχει εκείνο το Θρησκευτικό πνεύμα που είναι άπιαστο για τους άθρησκους, γιατί είναι ως πνοή αύρας λεπτής... Το αμαρτωλό χέρι μου αξιώθηκε να ζωγραφίσει κάμποσες Γεννήσεις σε σανίδι, και δύο σε τοιχογραφία, τη μια στο οικογενειακό παρεκκλήσι Γ. Πεσμαζόγλου στην Κηφισιά, την άλλη, σε πολύ μεγάλο σχήμα, στην εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στο Λιόπεσι».

Σε εικόνα της Γέννησης και της Προσκύνησης των Μάγων που παλαιότερα απέδιδαν στον Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη, του α' μισού του 17ου αιώνα (Μουσείο Μπενάκη), στη θέση αυτή του Ιωσήφ, που παριστάνεται δεξιά κάτω -στα αριστερά η Προσκύνηση- ο καλλιτέχνης ζωγραφίζει το λουτρό. Οι Μάγοι άλλοτε παριστάνονται έφιπποι και άλλοτε όρθιοι ή γονατιστοί. Άγγελοι ψέλνουν το δοξολογικό ύμνο και έτερος αγγέλλει το μεγάλο μήνυμα στους ποιμένες. Οι κινήσεις όλων δείχνουν έκσταση μπρος στο θαύμα. Σε άλλες παραστάσεις βοσκός καθισμένος παίζει το σουραύλι του. Πρόβατα ζωγραφίζονται δίπλα του, αλλά και σε διάφορα σημεία της σύνθεσης ενίοτε κι ένα ελάφι. Σε τοιχογραφία της Αγίας Παρασκευής Γεροσκήπου Πάφου της Κύπρου σ' αυτόν λέγει το μήνυμα ο Άγγελος, ενώ συνήθως αυτό γίνεται σε άλλο βοσκό. Ο Φώτης Κόντογλου περιγράφει σε άλλο έργο του ως εξής τη βυζαντινή Γέννηση:

«Ο τύπος της Γεννήσεως στους βυζαντινούς είναι τούτος: Στη μέση στέκεται ένα σπήλαιο σαν από κρουστάλλινα βράχια περισκεπασμένο. Μέσα στο μαύρο άνοιγμα του είναι μια φάτνη και μέσα βρίσκεται ένα

μωρό φασκιωμένο, ο Χριστός, κι απάνω του τον αχνίζουνε με το χνώτο τους ένα βόδι κι ένα γαϊδούρι είτε άλογο. Η Παναγία είναι ξαπλωμένη πλάγι στο τέκνο της, απάνω σ' ένα στρωσίδι, όπως συνηθίζουνε στην Ανατολή. »Στο απάνω μέρος από τα δεξιά είναι χορός Αγγέλων σε στάση δεήσεως, ενώ από τ' αριστερά ένας άλλος Άγγελος, με φτερά ανοιχτά, μιλά με τους τσομπάνηδες σαν να τους λέγει τη χαροποιό είδηση. Στο κάτω μέρος από τα δεξιά παριστάνεται ο γερο-Ιωσήφ καθισμένος σ' ένα κοτρόνι και συλλογίζεται με το κεφάλι ακουμπισμένο στο χέρι του, κατά το Ευαγγέλιο που λέγει "ηβουλήθη λάθρα απολύσαι αυτήν", καθ' όσο δεν ήθελε να εκθέσει την Παναγία που γέννησε δίχως νάναί δικό του παιδί. Μπροστά του στέκεται ένας γέρος τσομπάνης ακουμπισμένος στο ραβδί του, ντυμένος με προβιά, και του μιλά σα να θέλει να τον παρηγορήσει. »Στα αριστερά είναι ακουμπισμένη μια γριά που κρατάει στην αγκαλιά της το νεογέννητο γυμνό και δοκιμάζει με το χέρι της το ζεστό νερό μέσα σε μια κολυμπήθρα, ενώ μια μικρή χωριατοπούλα με το τσεμπέρι χύνει νερό για να κολυπήσουνε το μωρό. Γύρω τους κι απάνω στις ραχούλες βοσκάνε πρόβατα, κάθονται ξαπλωμένα και δύο-τρία μαντρόσκυλα. Ένας τσομπάνης αρμέγει. Πίσω από τη σπηλιά φαίνονται μέσα στα βουνά οι τρεις μάγοι καβαλλικεμένοι στ' άλογα, ο ένας σε άσπρο, ο άλλος σε μαύρο κι ο άλλος σε κόκκινο. Η σκηνή με τις γυναίκες που κολυμπάνε το βρέφος είναι παρμένη από τα Απόκρυφα Ευαγγέλια. »Είναι παράξενο πώς οι Βυζαντινοί ζωγράφοι, που ήταν ορθοδοξότατοι, βάζουνε στις εικόνες τους σκηνές που δεν είναι γραμμένες στο Ευαγγέλιο, παίρνοντας τες από βιβλία που δεν είναι κανονικά. Για τη Γέννηση βρίσκεται γραμμένο στα Απόκρυφα πως σαν πιάσανε οι πόνοι την Παναγία, πήγε ο Ιωσήφ να βρει καμιά μαμή και βρήκε μια γριά που τη λέγανε Σαλώμη κι αυτή έπλυνε το παιδί. Σε κάποιες αρχαίες τοιχογραφίες είναι γραμμένο και τ' όνομα της Σαλώμης».

Στη μεταβυζαντινή περίοδο, εξαιτίας δυτικών επιδράσεων, παρατηρούνται κακόδοξες διαφοροποιήσεις. Ήδη ο Θεοφάνης Στρελίτζας-Μπαθάς, ο κορυφαίος εκπρόσωπος της Κρητικής Σχολής, στη Γέννηση της μονής Σταυρονικήτα (1546) ιστορεί την Παναγία όχι λεχώνα ξαπλωμένη, αλλά γονατιστή με σταυρωμένα τα χέρια στα δεξιά του μικρού Χριστού, που τον ζεσταίνουν τα ζώα με τα χνώτα τους μέσα στο

σπήλαιο της Βηθλεέμ, ενώ ο ίδιος στη Μεγίστη Λαύρα τη ζωγραφίζει κανονικά, όπως οι Βυζαντινοί αγιογράφοι.

Μετά τον Θεοφάνη σημειώνεται μεγαλύτερη υποτροπή. Στο «Επί σοι χαίρει» του σημαντικού Κρητικού αγιογράφου Θεόδωρου Πουλάκη (1670-1690), φορητή εικόνα που βρίσκεται στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Πάτμου, στην παράσταση της Γέννησης, που ακολουθεί το δυτικό πρότυπο της Προσκύνησης των Μάγων, ο Ιωσήφ εικονίζεται κατ'αντιστοιχία με την Παναγία στα αριστερά του Χριστού με τον ίδιο τρόπο, γονατιστός με σταυρωμένα κι αυτός τα χέρια.

Έκτοτε ο τύπος αυτός καθιερώνεται, αν και δεν εκλείπει ο βυζαντινός (λ.χ. στη Γέννηση και Προσκύνηση των Μάγων του α' μισού του 17ου αιώνα του Μουσείου Μπενάκη, η Παναγία ζωγραφίζεται λεχώνα ξαπλωμένη), ο Ιωσήφ πηγαίνει στ' αριστερά και η Παναγία παριστάνεται στα δεξιά του Χριστού, όπως ο Διονύσιος Ιερομόναχος εκ Φουρνά των Αγράφων (π. 1670 - π. 1744) στην Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης παραγγέλλει για την ιστόρηση της Γέννησης:

«Σπήλαιον και έσω εις το δεξιόν μέρος η Θεοτόκος γονατιστή βάνουσα τον Χριστόν ως βρέφος σπαργανωμένον μέσα εις την φάτνην και αριστερά ο Ιωσήφ γονατισμένος έχων τα χέρια σταυρωμένα εμπρός στο στήθος του...»

Σήμερα η μεγάλη πλειονότητα των αγιογράφων έχει επανέλθει στο βυζαντινό πρότυπο. Μπορεί όμως να δει κανείς, όπως π.χ. στην Τράπεζα της μονής Πανορμίτη Σύμης, Γέννηση φιλοτεχνημένη σε μοναστήρι του παλαιού ημερολογίου της Καλύμνου, όπως την περιγράφει ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά. Την Παναγία ζωγραφίζουν όπως οι αγιογράφοι του Βυζαντίου ο Σπύρος Παπαλουκάς (Μητροπολιτικός Ναός Άμφισσας, μεταξύ 1927-1932), ο Φώτης Κόντογλου στο ναό Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας (έργο του 1946) κ.ά., ο Αγήνωρ Αστεριάδης σε λινόλεουμ (έργο του 1934), η μονή Παρακλήτου Ωρωπού (έργο του 1983 κ.ά.), η μονή Ορμύλιας Χαλκιδικής

(εικόνα δίζωνη που φέρει πάνω τον Παντοκράτορα ανάμεσα στον Άγιο Σίμωνα και την αγία Μαρία τη Μαγδαληνή και κάτω τη Γέννηση), ο Σπύρος Καρδαμάκης (φορητή εικόνα του 1994 κ.ά.), ο Βλάσης Τσοτσώνης (σε πολλά έργα του), η Λία Παπαγεωργοπούλου (σε πολλές τοιχογραφίες της) κ.ά.

Ανάλογα με το σχήμα της τοιχογραφίας ή φορητής εικόνας, οι αγιογράφοι τοποθετούν γύρω από την κεντρική παράσταση τους ποιμένες, το λουτρό κτλ. Οι μεγάλοι καλλιτέχνες αποθέτουν πάντα τη σφραγίδα του ταλάντου τους πρωτοτυπώντας και επεξεργαζόμενοι με ενάργεια το θέμα τους, όσο κι αν δεν υπάρχουν μεγάλα περιθώρια στην ιστορία τέτοιων θεμάτων.

Στην αριστουργηματική Γέννηση του μεγάλου αγιογράφου του Πρωτάτου των Καρυών Αγίου Όρους Μανουήλ Πανσέληνου (1290), που δυστυχώς έχει υποστεί πολλές φθορές, ο Ιωσήφ δεν διαφέρει στο μέγεθος από τις γυναίκες στο λουτρό του Χριστού και θα έλεγε κανείς ότι μαζί τους (εκείνος αριστερά κι εκείνες δεξιά) αποτελεί μια ξεχωριστή σκηνή. Πάντως, τους έχει στραμμένη την πλάτη και με το χέρι στο κεφάλι φαίνεται πολύ σκεπτικός. Η Παναγία αγκαλιάζει τον μικρό Χριστό και ακουμπά με τρυφερότητα το στόμα της στο μάγουλό του σαν να το ασπάζεται.

Πολύ λεπτολόγος ζωγράφος, με πλούσιο τάλαντο, θαυμάσια χρώματα και αδρό σχεδιασμό, ο ζωγράφος του κυρίως ναού του καθολικού της μονής Βατοπεδίου στον Άθω (1312) έχει την Παναγία ανεστραμμένη, να βλέπει στο δεξιό μέρος της τοιχογραφίας, ενώ οι Μάγοι προσφέρουν από τα αριστερά τα δώρα τους στον μικρό Χριστό. Το λουτρό έχει σκεπαστεί από μεταγενέστερο χέρι, καθώς θεωρήθηκε προσβλητικό στοιχείο στην όλη παράσταση της Γέννησης, αν και πουθενά δεν συγκρούεται με το δόγμα, αφού ο Χριστός είναι τέλειος Θεός και τέλειος άνθρωπος. Ακόμη και ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης συνιστά να μην το ζωγραφίζουν.

Σε τοιχογραφία της Γέννησης φιλοτεχνημένη στον 16ο αιώνα στη μονή Στρατηγοπούλου, που βρίσκεται στο νησάκι της λίμνης των Ιωαννίνων και λειτούργησε σ' αυτήν η περίφημη «Σχολή των Δεσποτών» -λέγεται και μονή Ντίλιου και είναι αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο- ο Ιωσήφ ιστορείται ξαπλωμένος κάτω δεξιά κι από πάνω του άγγελος. Σε άλλο μοναστήρι της Ηπείρου, στην Αγία Παρασκευή Μονοδενδρίου (Ζαγοροχώρια), ιστορημένο τον 15ο αιώνα, ο Ιωσήφ βρίσκεται κάτω στο κέντρο, με τον μικρό Χριστό από πάνω του και τους βοσκούς στ' αριστερά.

Στη Γέννηση και Προσκύνηση των Μάγων του α' μισού του 17ου αιώνα, ζωγραφισμένη σε φορητή εικόνα, που παλαιότερα απέδιδαν στον Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη, θα έλεγε κανείς ότι με συνειδητή επιλογή συνδυάζεται η ανατολική με τη δυτική παράδοση. Έτσι, ενώ στη Γέννηση (άνω μέρος) που ακολουθεί την πρώτη ο Ιωσήφ βρίσκεται κάτω δεξιά μ' έναν βοσκό, στην Προσκύνηση των Μάγων (κάτω αριστερά) Παναγία και Ιωσήφ βρίσκονται πάνω από τον Χριστό, που προσκυνούν τριγύρω οι Μάγοι. Σε χειρόγραφο του 12ου αιώνα, πολύ απλά οι Μάγοι οδηγούνται από άγγελο στο σπήλαιο για να προσκυνήσουν τον Χριστό, που τον κρατάει η Παναγία καθισμένη σε χαμηλό βράχο του Σπηλαιίου.

Εκτός όμως από τον τύπο αυτό της Γέννησης υπάρχει κι άλλη παράσταση, όπως της τοιχογραφίας στην κόγχη της Τράπεζας της μονής Διονυσίου Αγίου Όρους (έργο του 16ου αιώνα), όπου η Παναγία είναι ένθρονη (ένα μικρό σπήλαιο που το προσφέρει η γη προσωποποιημένη σε γυναίκα έχει ζωγραφιστεί δεξιά στην άκρη). Η παράσταση αυτή εικονογραφεί τον περίφημο ύμνο των Χριστουγέννων «Τι σοι προσενέγκωμεν, Χριστέ».

Με τον ύμνο αυτό και την απεικόνιση του τονίζεται η συμμετοχή του ανθρώπινου γένους στο μυστήριο της σάρκωσης του Λόγου με την ίδια την Παναγία που το εκπροσωπεί. Στη μονή Διονυσίου, την απέριττη αυτή Γέννηση φιλοτέχνησε Κρητικός ζωγράφος, ο Ζώρζης, το 1570.

Ο μεγάλος Κρητικός ζωγράφος Δομήνικος Θεοτοκόπουλος - Γκρέκο (1541-1614) ξεκίνησε τη θητεία του στην τέχνη, αγιογραφώντας εικόνες βυζαντινής τεχνοτροπίας, όπως το «Πάθος του Χριστού», ο «Ευαγγελιστής Λουκάς ενώ ζωγραφίζει την Οδηγήτρια», η «Κοίμηση της Θεοτόκου» κτλ. Στο Μουσείο Μπενάκη απόκειται νεανικό έργο του καλλιτέχνη με την «Προσκύνηση των Μάγων», που ακολουθεί όμως την Αναγέννηση.

Η Νεοελληνική ζωγραφική έχει να παρουσιάσει Γεννήσεις που ακολουθούν τα δυτικά πρότυπα. Θα μπορούσε να αναφέρει κανείς την Προσκύνηση των Ποιμένων του Μιχαήλ Δαμασκηνού ή του Στέφανου Τζαγκαρόλα (16ος-17ος αιώνας) -στο δεύτερο μόνο οι δύο εικονιζόμενοι προφήτες Μωσής και Ησαΐας παραπέμπουν στη βυζαντινή εικονογραφία- η «Μήτηρ Θεού», που κρατάει το νεογέννητο Χριστό του Νικολάου Γύζη (1842-1901), οι Τρεις Μάγοι του Κωνσταντίνου Παρθένη (1878-1967) κτλ. Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου έγραψε ένα πολύ αξιόλογο διήγημα για τη διείσδυση της αναγεννησιακής και της δυτικής τεχνοτροπίας στο Άγιον Όρος και τις αντιδράσεις που άρχισαν να σημειώνονται στον 20ό αιώνα με αφορμή την ιστόρηση εικόνας με τη Γέννηση του Χριστού.

Εκτός από τη Γέννηση και την Προσκύνηση των Μάγων, η Φυγή στην Αίγυπτο και η Βρεφοκτονία αποτέλεσαν αντικείμενο των Βυζαντινών αγιογράφων. Χαρακτηριστική απεικόνιση υπάρχει σε εικονογραφημένο χειρόγραφο της μονής Διονυσίου Αγίου Όρους. Βασίζεται στην αναφορά του Ευαγγελίου του Ματθαίου (2,13-14), σύμφωνα με την οποία στον ύπνο του Ιωσήφ παρουσιάστηκε άγγελος μετά την αναχώρηση των Τριών Μάγων και τον συμβούλευσε να πάρει τον Χριστό και τη μητέρα του στην Αίγυπτο, γιατί ο Ηρώδης έψαχνε να βρει το νήπιο και να το φονεύσει.

Από τη βυζαντινής τεχνοτροπίας Γέννηση του Χριστού επηρεάστηκε η εικονογραφία των Γεννήσεων της Παναγίας (Γενεσίου) και του Τιμίου Πρόδρομου. Σε εικόνες των μέσων του 14ου αιώνα από το Novgorod (Πινακοθήκη Tretyakov Μόσχας), η στάση λεχώνας της Θεοπρομήτορος Αγίας Άννας και της Αγίας Ελισάβετ μαζί με την απεικόνιση των

λουτρών κατά το πρότυπο εκείνου του Ιησού είναι χαρακτηριστικές. Στη Ρωσία είχε διαδοθεί με τον ίδιο τύπο και η γέννηση του Αγίου Νικολάου.